

AZ ÚJ DESZPOTIZMUS.

„Anglia a szabadság hazája, ahol az egyes ember szabadságai biztonságban vannak s ahol az ‚Obrigkeitsstaat‘ és a ‚Vielregiererei‘ áldásait csak hírből ismerik; ahol a máshol félelmetes hatalmú ‚Monsieur Bureau‘ valósággal százalmas pária, akit egyik napról a másikra ki lehet tenni hivatalából s aki mindenért, amit tesz, felelni tartozik az angol alattvaló szabadságait féltékenyen őrző bíróságok előtt.“ Így tanultuk ezt tankönyveinkben s így olvassuk ma is gyakran Angliát járó nem egy illusztris hazánkfianak lélekemelő fejtegetéseiben. S most íme, mégis nem kisebb tekintély, mint Anglia egyik nagy bírása jajdul fel azon, nagy feltűnést keltő munkában,¹ hogy mindez már avult igazság, hogy Anglia ma már ott tart, hogy ép oly rabja legyen saját „polgári szolgáinak“, mint akármelyik kontinentális náció és hogy a „szabad“ angol polgárt maholnap már a Common Law évezredek tekintélye sem védi meg; a bürokrácia önkényuralma ellen!

Sőt: az igazság még ennél is súlyosabb. A kontinens a francia „droit administratif“ odaátrol mélyen lenézett áldozata, de Lord Hewart könyve azt bizonyítja, hogy az új angol „rendszer“ sokkal veszedelmesebb valami: a „közigazgatási jog“ uralma helyett „közigazgatási jogtalanság“ uralma.

Hogy értsük ezt? Montesquieu annak idején tudvalevőleg félreértette az angol alkotmányt s abban a hatalmak merev elválasztásának rendjét vélte felismerni. A valóságban ennek csak egy tény felel meg s ez az igazságszolgáltatásnak a végrehajtó hatalomtól való függetlensége.² A francia forradalom ennek az ellenkezőjét valósította meg: függetlenítette a végrehajtó hatalmat az igazságszolgáltatástól a „droit administratif“ bevezetésével. „Úgy kell

¹ The New Despotism. By the Rt. Hon. Lord Hewart of Bury, Lord Chief Justice of England, — E. Benn, London 1929.

² Egyébként az angol parlamenti alkotmánynak jellegzetes vonása épen a végrehajtó és a törvényhozó hatalom összekapcsolása s ez Walpole idejében, amikor Montesquieu Angliában járt, már világosan felismerhető volt, noha papíron fennállott még a „vegyes“ alkotmányosság régebbi állapota.

lenni — írja a forradalom szellemi előfutárainak egyike, Mercier de la Rivière — hogy az állam az esszenciális rend (l'ordre essentiel) szabályai szerint kormányozzon és ha így van, kell, hogy mindenható legyen.“ Ezért, miután a „Nép“ kezébe került az államhatalom, a bíróságok szervezetéről szóló forradalmi törvény kimondta, hogy a bírák semmiképp se avatkozzanak bele a közigazgatási hatóságok dolgaiba s ne legyen hatalmuk eljárni a kormány közegei ellen, ezeken hivatalos ténykedései miatt. Ezen az elven épül fel a francia „droit administratif“, amely a közigazgatási hatóságok tényei elleni panaszokat külön közigazgatási „bíróságok“ elé utalja, amelyek azonban nem függetlenek a kormánytól, hanem valósággal részei maguk is az adminisztráció gépezetének,

Az angol jog szerint, ezzel ellentétben, minden hatósági közeg a rendes független bíróság előtt felel hivatalos tényeiért is és a felelősségtől akkor sem menekül, hogyha „felsőbb utasításra“ járt el. Az angol ember rendkívül büszke jogi biztonságának erre a nagyobb tökéletességére s a francia jogban a deszpotizmus „szentesítését“ mélyen lenézi. Lord Hewart leleplezései után azonban nem látszik olyan evidensnek az angol rendszer fölénye. Mert a francia közigazgatási bíráskodást gyakorló szervek mégis csak *bíróságok*, melyek előtt megállapított elvek alapján, rendes kontradiktórius eljárás folyik s a francia közigazgatási jog legalább is a jogi rend egy része, de az, ami újabban Angliában van kifejlődőben, Lord Hewart of Bury szerint nem egyéb, mint *jogtalanság és rendetlenség*.

Az angol történelemben kivételesek a nagy törvényhozási tevékenység korszakai: az angol jog messze túlnyomó részében szokásjog, amely a bírói gyakorlatban jegecesedett ki. Mintegy száz év óta azonban virágkorát éli a törvényalkotás s a törvény Angliában is rangban megelőzi a szokást. A törvény értelmezése azonban a bíróságok feladata s az angol bírák fényes erudíciója, érzékeny jogi lelkiismerete a törvényszövegek technikus homályában leönnyen talál kibúvót, ha meggyőződése azt súgja, hogy a törvényhozónak (általa nem vizsgálendő) eredeti szándékát a jog alkalmazásában meg kell hiúsítani. Ez ellen a törvényhozás voltaképp csak egy módon védekezhetik; ha a törvény végrehajtását télesen elvonja a bírói kogníció elől. *Ez az „új deszpotizmus“ lényege.*

A régebbi angol jog alig-alig ismerte azt, amit „végrehajtási rendeletnek“ nevezünk, de az utóbbi félszázadban mind nagyobb és nagyobb jelentőségre emelkedik a jogalkotásnak ez a kiegészítő módja az angol jogban is. Ennek oka elsősorban épen a nagy törvényhozási tevékenység, a parlament túlterheltsége, a vitának Gladstone által bevezetett s azóta még jobban megszigorított időbeli Icorlátozása s az a tény, hogy a parlament idejének nagy részét

a költségvetés megvitatása veszi igénybe. Emellett a modern élet az állami beavatkozás mind nagyobb és nagyobb kiterjeszkedése mindennemű technikus problémák előtérbe nyomulása teljesen kizárja azt, hogy a parlament minden elébe kerülő problémának összes részleteit megbeszélhesse. A parlament, amelynek összetételében a szakismeretek kérdése nem játszik szerepet, természetnél fogva is voltaképp csak elvi kérdések eldöntésére, a kormányzás fővonalainak megállapítására alkalmas. Ezért mind gyakoribb és gyakoribb a törvényhozási „delegáció“, amely az elvek megállapítása mellett a részletek kiépítését a kormányzatra bízta.

Idáig a dolog rendben van. A törvényhozási delegáció ténye nem zárja ki azt, hogy a bíróság megvizsgálhassa, nincsen-e a végrehajtó rendeletekben „ultra vires“ intézkedés, vagyis hogy a rendelet a törvény által szabott keretek között marad-e. Emellett úgy tudtuk — s ebben nem egy modern angol tekintély erősített meg bennünket — hogy a kormány rendszerint tartozik a delegált hatáskörben hozott rendeleteit a parlament elé terjesztetni és hogy azoknak végleges érvényessége *rendszerint* függ a parlamentnek legalább is hallgatólagos jóváhagyásától. Lord Hewart azonban arra tanít meg bennünket, hogy a parlament elé való terjesztés köteleselet csak kivételes és hogy csupán „ritka eset“, hogyha a rendelet érvényessége parlamenti jóváhagyástól tétetik függővé. Ámde még ez sem zárna ki legalább is a bírói ellenőrzést. A veszedelem, abban van, hogy *a törvények nem egyszer felhatalmazzák a minisztereket arra, hogy a törvényes felhatalmazás keretében alkotott rendelettel magát a törvényt is megváltoztathassák.*

Jellemző példaként idézi Lord Hewart az 1925 évi „Rating and Valuation Act“-nak (amely a helyi adókról s az adóalapok értékeléséről rendelkezik) 67. §-át, amely felhatalmazza az egészségügyi minisztert arra, hogy ha bárminő nehézség merülne fel a törvény végrehajtásánál, rendelettel háríthassa el ezt a nehézséget és kimondja, hogy az ily célból kiadott rendelet „megváltoztathatja a törvényt oly módon, amint azt a miniszter szükségesnek, vagy kívánatosnak ítéli rendeletének végrehajtása céljából“. Amidőn egy, e törvény alapján hozott intézkedést az érintett felek bíróság elé hoztak, a bíróság elutasító döntésében élesen világította meg a törvény szavaival létesített sajátos alkotmányjogi anomáliát. „Ez, úgy hiszem, bár bizonyos habozással mondom ezt, — jegyzi meg az indokolás — úgy tekinthető, mint az ilyen jellegű törvényhozási rendelkezések tetőpontja. Nyilvánvaló, hogy ha ez a bíróság másképp ítélte volna meg a ma elébe terjesztett ügyet és megsemmisítette volna a vitatott intézkedést, mint olyant, amely hatásköri túllépésből eredt, a miniszter holnap elérhette volna cél-

ját a 67. § alapján kiadott rendelettel, amellyel a fennálló nehézséget elhárította volna.“

Itt tehát többé nem arról van szó, hogy a kormányt vagy közegeit törvénytelen intézkedésekért nem lehet a végrehajtó hatalomtól független bíróság elé állítani, mint a francia „droi administratif“ rendje értelmében, hanem a helyzet az, hogy a kormány törvényesen menekül mindennemű birói és parlamenti ellenőrzés alól: hogy az ekkép neki kiszolgáltatót ügykörben teljesen önkényes, diktátori hatalommal van felruházva! Más szóval az angol alkotmány *egyik* sarkalatos *eleme*: a parlamenti szuverenitás lerontja a másikat: a jog uralmát. A parlamenti szuverenitás ugyanis, De Lolme híres aforizmája szerint, azt jelenti, hogy a parlament mindent csinálhat (csak fiúból leányt és leányból fiút nem): a jog uralma viszont — röviden szólva — azt jelenti, hogy az alattvalókat nem lehet megfosztani a független bíróságok védelmétől. Ámde azzal, hogy a törvényhozás „biankót“ ad a végrehajtó hatalom kezébe, hogy előre is törvényes szankcióval látja el azt, amit ez tenni esetleg jónak lát, lehetetlenné van téve az, hogy bárminő önkényes intézkedés ellen is a bíróság hatályos védelmet adhasson, mert a rendelet jogérvényét többé nem vonhatja kétségbe!

A formális jogi felhatalmazásnak a materiális jogszerűség fölé való emelésére más jellemző példával szolgál az 1908 évi „Small Holders and Allotments Act“ (Kisbirtok és parcella-törvény). E törvény 41. §-a előírja azokat a szempontokat, amelyeket a törvényt végrehajtó megyei tanácsoknak és az ezeknek intézkedéseit felülbíró földművelésügyi minisztériumnak földbirtokrészek kisajátítása esetén szemmel kell tartaniok, tehát a kisajátítás jogát tárgyi korlátokkal látja el. Azonban ugyane törvény 39. §-a úgy rendelkezik, hogy a megtörtént kisajátításnak a földművelésügyi minisztérium által való jóváhagyása végleges és jogerős határozatnak tekintendő és hogy ez a jóváhagyás „döntő bizonyossága legyen annak, hogy e törvény előírásainak elég tétellett, hogy az intézkedés szabályszerű volt és e törvény által adott meghatalmazás keretében maradt“. Ezzel tehát az történt, hogy a törvény hiteles értelmezésének joga a bíróságokról a végrehajtó hatalomra ruházott át, és hogy a kormányhatóságok a közöttük és az egyes polgárok között felmerült vitákban, mint érdekelt felek, egyúttal bírák is: ebben a minőségükben pedig módjuk van figyelmen kívül hagyni a törvény rendelkezéseit s ugyanakkor megállapítani, hogy azoknak szabályszerűen elég tétellett! Nyilvánvaló, hogy az ilyen jogi szabályozás nemcsak az angol alkotmányjog elméletének, hanem a logikának megcsúfolását is jelenti, hiszen egyenesen a „kizárt harmadik“ elvébe ütközik. Eszerint ugyanis kizártnak kellene te-

kinteni azt, hogy valami ugyanazon jogszabály szerint helytelen és mégis helyes lehessen, ami e törvény szövege szerint egyáltalában nincsen kizárva.

Külön fejezetben foglalkozik Lord Hewart azokkal a kísérletekkel, amelyek szerinte alkalmasak arra, hogy a bírói szék függetlenségét vagy legalábbis az ebbe vetett közmeggyőződést meg-ingassák. A legnagyobb feltűnést ezek közül a Churchill-féle 1928 évi „Rating and Valuation Bill“ (Helyi-adó törvény) egyik szakasza keltette, amely a lordok házában hatalmas vitát idézett fel s ennek azután áldozatul is esett. A tervezett szakasz szerint az egészségügyi miniszter, ha úgy látja, hogy hagyatékoknak a helyi adóalap megállapítása szempontjából való értékelésénél lényeges jogi kérdés merül fel és hogy ezzel kapcsolatban az értékelésben egyenlenség állhat be, ezt a kérdést a londoni főtörvényszék elé terjesztheti jogi szakvéleményadás céljából „és a főtörvényszék, az általa beidézni jónak látott felek meghallgatása után, adja meg a kérdésre vonatkozó véleményét“. E szakasz veszélyességét a lordok abban látták, hogy az egy felmerült és esetleg egészen egyoldalúan, szabatos kontradiktórius eljárás nélkül megítélt esetben adott szakvéleményt a miniszter mint általános erejű döntvényt használhatja fel minden más többé-kevésbé hasonló eset elbírálására. Már pedig mindig fennállhat a lehetősége annak, hogy ami az egyik esetben summum jus, más hasonló esetben summa injuria legyen s ezt a bíróság csak az illető esetnek in concreto, szabatos kivizsgálása alapján döntheti el. A felet azonban hatalmasan visszatarthatja a költséges perbeszálástól az a tény, hogy ügyét főtörvényszéki döntvény alapján intézték el s hogy tehát a miniszter vele szemben súlyos tekintélyű prejudiciummal van felfegyverzve. Ez a helyzet pedig a bíróságot a kormány szakközegévé alacsonyítja le, ami az egyes polgár szemében kérdésessé tehetné a bíróság függetlenségét és természetesen árnyékot vetne ezideig csorbítatlan tekintélyére.

Lord Hewart érdekes szemelvényekkel mutatja ki, hogy a bíróságnak ilyen előzetes megkérdezése a királyi abszolutizmus virágkorára, I. Jakab, I. Károly és II. Jakab legrosszabb ideire emlékeztet. Csakhogy Lord Hewart nem veszi figyelembe, mily nagy különbség van a régi és az új módszerek között abban, hogy az ilyen előzetes „tájékozódás“ akkoriban avégből történt, hogy a bírák tudomást szerezzenek a Korona nézeteiről, ma pedig ellenkezően valóban arra szolgál, hogy a „Koronát“ vagyis a kormányt tájékoztassa a bírák nézeteiről. Akkoriban elsősorban a bírák megfélemlítése volt az eredmény, ma pedig legföljebb egyes ügyfelek megfélemlítését vonhatná maga után. Ezzel a megjegyzés-

sel pedig mindjárt el is jutunk annak a kérdésnek a megfejtéséhez, hogy ez az „új deszpotizmus“, amely immár nem is annyira új, hiszen jó ötvenesztendő múlva tekinthet vissza, miért nem kellett eddig nagyobb izgalmat és ellenállást a szabadságát szerető és féltő angol nemzet körében. Lord Hewart támadása ugyanis annak a jogászai racionalizmusnak alapján áll, amely a jogintézményeket mintegy légtüres térben szereti vizsgálni s a jognak papiros és betű-problémáit összetéveszti azzal, ami a valóságban történik. Ez a módszer ma már meglehetősen avultnak tekinthető. Rossz kormányzás, emberi jogok megtiprása nem azért fordult s fordul elő, mert vannak törvények, melyek ilyesmit lehetővé tesznek — alig van olyan rossz törvény, amelyet ne lehetne tisztességesen végrehajtani s viszont nincs olyan jó törvény, amelyet a végrehajtás csúffá ne tehetne — hanem azért, mert a végrehajtó hatalom intenciói hibásak, illetőleg mert közegeinek odaadása, lelkiismeretessége, vagy Ítélnőképessége fogyatékos. Mindennemű jogszabálynak annyi az értéke, amennyi akarat, tehetség és erő van mögötte, amely végrehajtását megvalósítani vagy kikényszeríteni képes.³ Azok az alkotmány- és szabadságbiztosítékok pedig, amelyek tökéletesen hiábavalók volnának Afganisztánban, Chinában, Mexikóban vagy Oroszországban, amelyek többnyire csak az „első után köpönyeg“ szerepét játszották a régi Angliában is, a mai Angliában esetleg fölöslegesek is lehetnek: hiszen ott a közélet szelleme s a Civil Service fényes hagyományai egyaránt biztosítják azt, hogy az ügyek intézésében a legnagyobb gondosság és lelkiismeretesség legyen a szabály. Sőt talán még ennél is tovább lehet menni: talán nem volna teljesen alaptalan az az állítás, hogy ugyanaz az irányzat, amely ezeket az alkotmánybiztosítókat létrehozta, amely a 18. század folyamán függetlenítette a bíróságot s a végrehajtó hatalmat a fejedelemtől, ugyanaz az irányzat teremtette meg a 19. és a 20. század fordulóján azt a törekvést, amely ime a végrehajtó hatalomnak a bíróságoktól való függetlenítésére irányul.

A végrehajtó hatalomnak és a bíróságoknak egymással szemben elfoglalt helyzete ugyanis ma tetemesen különbözik attól, ami a 17. és 18. század fordulóján volt, Anglia kormányzása az „isteni jagon“ uralkodó, népétől független autokrata kezéből előbb egy „parlamentáris“ oligarchia kezébe ment át s utóbb fokozatosan

³ „A törvények — mondja Bürke — nem érnek messzire. Szervezd a kormányzást ahogyan tetszik, túlnyomó nagy részének ama hatalom gyakorlásától kell függenie, amely általában az állam közegeinek bölcseségére és tisztességére bízatik. Még a törvénynek minden haszna és ereje is tőlük függ“.

népies, demokratikus alapra került. A bíróság funkciója eredetileg az, hogy megvédje az „alattvalókat“ a tőlük független fejedelem, vagy a tőlük független oligarchia ellenében: akkor tehát a bíróság függetlensége nem jelentett egyebet, mint a végrehajtó hatalomtól s ami ezzel egyértelmű volt: az autokratától vagy az oligarchiától való függetlenséget. Ma azonban a végrehajtó hatalomtól való függetlenség egyúttal a *demokráciától* való függetlenséget jelent. A bíróság függetlensége, amely eredetileg más ugyancsak „független“ hatalmak függetlenségének ellensúlyozására szolgált, ma voltaképp az egyetlen relikvia egy régebbi korból: a bíróság ma az egyetlen a szuveréntől, vagyis a néptől független hatalom Angliában s mint ilyen kétségkívül antidemokratikus, a demokratikus Angliában határozottan illogikus jelenség.

Ez persze merő elmélet s a merő elméletnek az angol közéletben csekély ereje van. Azonban rá kell mutatni arra, hogy a kormányhatalomtól való függetlenség egyúttal jelentheti attól a felfogástól, attól a világnézettől való függetlenséget is, amely a kormányzásnak elvi alapja. A bírói függetlenség tehát nemcsak a kormány hatalmától, hanem a kormány politikájának elveitől való függetlenséget is jelenthet. Ahol pedig, mint Angliában, a modern jogi felfogás és gyakorlat alapjait a puritán kereskedővilág filozófiája vetette meg,⁴ s ahol azután a bírói kar függetlensége lehetővé tette azt, hogy a jogi gondolkodás csak nagyon nagy távolságban és nagyon lassan kövesse a közfelfogásnak, az egész társadalom világnézetének hatalmas átalakulását, nincsen semmi csodálatos abban, hogy az angol bíró általában még ma is azt tartja, mint Locke, a puritánizmus jogfilozófusa, hogy az „alattvaló“-nak három védendő természetes jósága van: Élet, Szabadság és Vagyon. Az angol alattvaló életének biztonságát ma már nem kell védeni a végrehajtó hatalom visszaélései ellen, általában személyes szabadságát sem fenyegeti közvetlen veszedelem,⁵ de vagyona — már akinek van — ma sem sokkal szentebb a végrehajtó hatalom szemében, mint volt akkor, amikor I. Károly „ship money“-t vetett ki a gazdag „commoner“-ekre, vagy amikor II. Jakab ki-

⁴ Legyen szabad itt utalnom Horváth Barnának a Társadalomtudományi Társulatban „A Common Law filozófiájáról“ legutóbb tartott előadására.

⁵ Lord Hewart érdekes esetet hoz fel a Habeas Corpus Act aktualitásának bizonyítására: az ír Szabad Állam megalakulása után, 1923-ban történt, hogy a brit belügyminiszter Anglia területén elfogatott és internálás céljából átadott az ír kormánynak egy O'Brien nevű írt, akinek kérelmére a londoni Court of Appeal (Felelbiteli Bíróság) Habeas Corpus rendeletet küldött a brit belügyminiszternek. Az intézkedés ugyanis egy 1920 évi törvény alapján

tette javadalmaikból a protestáns egyházföket és kollégiumokat. Ami azonban akkoriban az autokrácia politikája volt, ma a demokrácia politikája. A független bíróság tehát, amely hivatásának érzi, hogy a polgárok vagyonát és anyagi érdekeit a végrehajtó hatalom önkényes támadásai ellenében is megvédje s amely ebben a szerepében valamikor anti-autokratikus tényező volt, ma anti-demokratikus tényező.

Az egykori „laisser faire“-liberalizmusnak Gladstone gyám-sága alatt bekövetkezett eüthanaziája óta az angol jogpolitikának csakis egyféle irányzata, habár kétféle tempója van. Az egyik a Toryk, a másik a radikálisok szocializmusa. Amannak jelszava ez: „Inkább magunk másszunk le a fáról, semhogy elvágják alattunk, de — lassan a testtel: szükségtelenül ne siessük el a dolgot!“ Emez viszont fenyegetőleg áll a fa alatt, fűrészszel a kezében, hogy gyorsabb leszállásra bírja azokat, akik fenn ülnek a fán. Az angol törvényhozás hol lassabb, hol gyorsabb ütemben, de állandóan — vagyon elleni, az adózó polgárság zsebében motozó „szociális“ törvényhozás: nem csoda, ha szükségesnek érzi, hogy ezt az irányzatát hathatósan óvja a független, az adózó polgár zsebében védelő puritán-liberális szellemű bíróságoktól!

Mindazonáltal, ezideig a hatalmas állami zsebkotró-gép polgári jellegű, sőt túlnyomóan konzervatív kormányok kezében volt. Szocializmusa lehetett nem egyszer radikális: a polgári vagyonnak, a magántulajdonnak alapjaiban való megtámadásától nem kellett tartani s mindazt ami történt, a polgárság bizalmát élvező kormányok nem a polgárság ellen, hanem épen a polgári társadalom alapfalainak megmentése céljából tették. Egészen más, sokkalta fenyegetőbb arculata lesz ennek a politikának, hogyha most már azzal kell számot vetni, hogy az angol közéletnek állandó tényezőjévé válik a szocializmust nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg is hordozó Labour-kormányzat.

Attól ugyan nem kell tartani, hogy a Labour Party — még feltétlen parlamenti többség birtokában is — elveinek merev keresztülerősakolásával gyökeresen megváltoztassa az angol tör-

történt, amely Írország pacifikálása céljából felhatalmazta a belügyminisztert, hogy a közrendre veszélyes elemeket a brit szigetek területén bárhol internálhasson. A bíróság azon a véleményen volt, hogy az új ír alkotmánytörvény életbelépte megszüntette ezt a felhatalmazást és hogy a brit belügyminiszternek nyilvánvalóan nincsen többé joga az Ir Szabad Állam területén rendelkezni. Az egész eset érdekesen világít bele a Brit Birodalom mai szerkezetében felmerülhető közjogi problémák erdejébe és egyúttal jellemző az angol bíróságok törvényértelmezési hatalmára is.

vényhozásnak amúgy is szociálistikus tenorját. Ilyesmi nem volna összeegyeztethető az angol parlamentarizmus szellemével és gyakorlatával. A L. P. meg fog elégedni azzal, hogy a már meglévő irányzatnak ütemét fokozza, anélkül hogy a törvényhozásban kifejezetten megtámadja a magántulajdon alapjait: de amit a törvénybe nem ír be, azt meg fogja kísérelni a törvények végrehajtásánál. Itt az egyetlen tényező, amely törekvéseit mérsékelheti, a bíróság. De ha a korlátlan törvényes felhatalmazás mai rendszere fennmarad, ha ennek alkotmány sértő jellege idejében át nem hatja a köztudatot, akkor a bíróságnak többé nem lesz módjában, hogy az angol alattvalót megvédelmezze az új deszpotizmus ellen, íme: ebben az aktualitásában van Lord Hewart könyvének igazi jelentősége, ezért van az, hogy ezt a könyvet csak most lehetett, mert most *kellett* megírni, amikor már nem csupán falra festett ördögöt mutogat. . .

Ottlik László